

The Principle of Timeliness in Civil Procedure and the Sanction for Its Violation: Insights from Imāmī Jurisprudence and the European Convention on Human Rights

Hosein Davoudi Beiraq ¹, Sahar Karimi ², Maryam Heydari ³

1. Associate Professor of Private Law, Faculty of Law & Political Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran; (Corresponding Author), Email: hoseindavoodi@khu.ac.ir
2. Associate Professor of Private Law, Faculty of Law & Political Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran; Email: karimi_sahar@khu.ac.ir
3. PhD Candidate of Private Law, Faculty of Law & Political Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran; Email: mheidari2424@yahoo.com

Abstract

Received:
2024/08/11
Revised:
2025/04/18
Accepted:
2025/12/21
Published
online:
2026/03/28

The observance of timeliness in civil proceedings is a crucial element of the right to a fair trial, serving simultaneously the interests of the individual litigant and the broader community. The expeditious conduct of proceedings is recognized as a fundamental human right of such significance that it has been expressly enshrined in numerous national legal systems and international instruments, most notably the European Convention on Human Rights, which enumerates adjudication within a reasonable time among the essential guarantees of a fair hearing. The jurisprudence of the European Court of Human Rights demonstrates that the failure to observe the requirement of a reasonable time engages the international responsibility of the respondent state and gives rise to an obligation to afford just satisfaction, including compensation for pecuniary and non-pecuniary damage. In contrast, the Iranian Civil Procedure Code contains no express provision requiring adjudication within a reasonable time, nor does it establish any effective legal sanction for the violation of this requirement, although the concept of timeliness demonstrably underlies a significant number of its provisions. This article undertakes a doctrinal examination of the nature and legal status of timeliness in civil proceedings, drawing upon the normative resources of Imāmī jurisprudence and the comparative model furnished by the European Convention on Human Rights. The study concludes that timeliness cannot properly be characterized as an autonomous legal principle, but rather constitutes one of the fundamental objectives of civil procedure, subordinate to the overriding imperative of qualitative justice. It further argues that the express legislative recognition of the right to adjudication within a reasonable time, coupled with the establishment of an effective mechanism for the compensation of loss occasioned by undue delay, drawing upon the model of the European Convention and the rich tradition of Imāmī jurisprudence, would represent a significant advance in the protection of the procedural rights of litigants within the Iranian legal system.

Keywords: Timeliness in Civil Procedure; Reasonable Time; Fair Trial; European Court of Human Rights; Imāmī Jurisprudence; Compensation for Damage; Undue Delay.

How To Cite: Davoudi Beiraq, H; Karimi, S & Heydari, M. (2026). The Principle of Timeliness in Civil Procedure and the Sanction for Its Violation: Insights from Imāmī Jurisprudence and the European Convention on Human Rights, *Comparative studies on Islamic and Western Law*, 13(1), 123-148. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.11132.2576>

Published by: University of Qom

©The Author(s)

Article type: Research

Extended Abstract

Adjudication constitutes the most concrete embodiment of the realization of right and justice, and the fair administration of civil justice is a fundamental right. Among the cardinal elements of a fair trial, timeliness in civil proceedings occupies a position of particular significance, serving the interests of both the individual litigant and the broader community. The expeditious conduct of proceedings is recognized as a fundamental human right, expressly enshrined in numerous domestic regulations and international instruments, most notably the European Convention on Human Rights. The principle of timeliness, also designated as the requirement of adjudication within a reasonable time, signifies that civil proceedings must be conducted and concluded within a reasonable period, without undue interruption, and that the dispute must be definitively resolved. Prolongation of the adjudicative process engenders increased dissatisfaction, a heightened perception of injustice, and a material risk that judgments may be rendered contrary to the truth. According due importance to the duration of proceedings secures party satisfaction, fosters judicial security, ends the psychological distress that befalls the litigant and their family, reduces costs, alleviates the judiciary's caseload burden, and enhances public trust in judicial authorities and, by extension, in the institutions of government. Notwithstanding the recognized status of timeliness at the international level, as reflected in the International Covenant on Civil and Political Rights and the Principles of Transnational Civil Procedure, the Iranian Civil Procedure Code of 2000 does not explicitly refer to the principle of speed or to adjudication within a reasonable time, nor does it provide any legal sanction for violation thereof. Nevertheless, the concept may be implicitly inferred from certain articles of the Code, and numerous circulars and directives issued by the Judiciary underscore the necessity of observing a reasonable time limit, thereby indicating both the existence of the problem of undue delay and the imperative of addressing expeditious adjudication. At the regional level, the European Convention on Human Rights ranks among the most significant instruments to have recognized the necessity of concluding proceedings within a reasonable time as a fundamental right. By creating a genuine and enforceable right to a trial within a reasonable time and imposing legal sanctions upon member states for non-compliance, the Convention has played a decisive role in combating excessive slowness in European judicial systems and has served as the impetus for numerous institutional and procedural reforms. The present study adopts a descriptive-analytical methodology and pursues two principal objectives: to conduct a rigorous conceptual and doctrinal examination of the nature and legal status of timeliness in civil proceedings, and to identify and analyze the appropriate legal sanction for failure to observe the requirement of a reasonable time. The findings indicate that it is doctrinally difficult to accept timeliness as a legal principle in the strict sense. The concern for expedition must not

negate the qualitative requirements of adjudication or compromise fair trial guarantees; rather, it must reduce delays while preserving the useful time necessary for proper determination of the dispute. Timeliness inspires the rules of civil procedure, and its non-observance may, in extreme cases, amount to a denial of justice. However, procedural rules must first and foremost be established on the foundation of qualitative justice. At best, timeliness occupies a position subordinate to the qualitative imperative. It does not rank among the fundamental principles of civil procedure, but has nonetheless become a necessity and an integral component of transnational and European procedural law. Examination of the European Convention and the extensive jurisprudence of the European Court of Human Rights demonstrates that failure to observe the reasonable time requirement engages the international responsibility of the respondent state and gives rise to an obligation to afford just satisfaction under Article 41. The Court distinguishes between pecuniary and non-pecuniary damage; while reluctant to award compensation for material loss absent a clear causal nexus, it readily presumes that excessively protracted proceedings occasion non-pecuniary harm in the form of anxiety, distress, and prolonged uncertainty. Article 6(1) imposes upon contracting states a positive obligation to organize their judicial systems to ensure expeditious determination of proceedings, and the Convention's enforcement machinery has catalyzed extensive procedural reform across the member states of the Council of Europe. In contrast, Iranian law contains no express legislative provision establishing a right to adjudication within a reasonable time in civil matters. The sole legal consequence of undue delay currently provided is the possibility of disciplinary proceedings against judges under the Act on the Supervision of the Conduct of Judges of 2013. Although Article 597 of the Islamic Penal Code criminalizes unlawful delay in issuing judgments, and professional regulations oblige practitioners to refrain from protracting proceedings, these fragmentary provisions afford no adequate remedy to the litigant prejudiced by delay. No mechanism exists by which the State may be held liable to compensate litigants for harm occasioned by excessive length of proceedings. Given the absence of a regional human rights instrument applicable to Asia, adopting a convention comparable to the European Convention remains a distant prospect. The Convention's normative framework and the Court's jurisprudence may therefore serve as an instructive model for developing domestic mechanisms to secure timeliness in Iranian civil proceedings. The study recommends that the Iranian legislature expressly enshrine the requirement of adjudication within a reasonable time in the Civil Procedure Code and provide for compensation to litigants who have suffered loss through undue delay, drawing upon the principles of civil liability in the Civil Liability Act of 1960. It is further recommended that rules governing the civil liability of judges be incorporated into the Act on the Supervision of the Conduct of Judges, or that an independent commission be established to assess judicial performance and award compensation in cases of established violation,

analogous to the mechanism under Article 257 of the Criminal Procedure Code of 2013 for unjustified detention. Such a commission could be constituted at the provincial level, comprising the Chief Justice of the province, a representative of the judicial conduct evaluation unit, and an experienced appellate judge, with an appellate chamber comprising the President of the Supreme Court or their representative, the President of the High Disciplinary Court of Judges or their representative, and an experienced Supreme Court judge. Establishing such a mechanism would afford an effective remedy to the aggrieved litigant and create a powerful institutional incentive for the judiciary to undertake systemic reforms necessary to eliminate the structural causes of undue delay, thereby advancing the right to a fair trial within a reasonable time for all litigants.

Keywords: Timeliness in Civil Procedure; Reasonable Time; Fair Trial; European Court of Human Rights; Imāmī Jurisprudence; Compensation for Damage; Undue Delay.

اصل سرعت در دادرسی مدنی و ضمانت اجرای آن (با نگاهی بر فقه امامیه و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر)

حسین داودی بیرق^۱، سحر کریمی^۲، مریم حیدری^۳

۱. استادیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، (نویسنده مسئول). رایانامه: hoseindavoodi@khu.ac.ir

۲. استادیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، رایانامه: karimi_sahar@khu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری فقه و حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، رایانامه: mheidari2424@yahoo.com

چکیده

رعایت سرعت در دادرسی مدنی از عناصر مهم دادرسی منصفانه است که هم‌زمان منافع و مصلحت فرد و جامعه را به دنبال دارد. تسریع در دادرسی همچنین یکی از حقوق بنیادین بشر قلمداد می‌شود و از چنان اهمیتی برخوردار است که در مقررات بسیاری از کشورها و نیز اسناد بین‌المللی و ازجمله کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به آن اشاره شده و آن را یکی از اصول دادرسی عادلانه برشمردند. بررسی کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و رویه قضایی دیوان اروپایی نشان می‌دهد عدم رعایت مهلت معقول با ضمانت اجرا همراه است. سرعت در قضا، در فقه نیز مورد تأکید قرار گرفته است. اما علی‌رغم جایگاه شناخته شده سرعت در حقوق بین‌المللی، در حقوق داخلی قانون‌گذار در هیچ‌یک از مواد قانون آیین دادرسی مدنی به صراحت به سرعت یا اجرای عدالت در زمان معقول در دادرسی اشاره ننموده و بالتبع ضمانت اجرایی برای آن پیش‌بینی نکرده است؛ اگرچه این مفهوم مبنای وضع بسیاری از مقررات بوده است. لذا هدف از انجام این تحقیق بررسی ماهیت و جایگاه سرعت در دادرسی مدنی و پیش‌بینی ضمانت اجرای آن است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد، پذیرش سرعت در دادرسی به‌عنوان یک اصل حقوقی دشوار است بلکه سرعت به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های عدالت، یکی از اهداف آیین است و با پیش‌بینی ضمانت اجرا، می‌توان رعایت آن را تا حدودی تضمین نمود.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۵/۲۱

تاریخ اصلاح:

۱۴۰۴/۰۱/۲۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۳۰

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۵/۰۱/۰۸

واژگان کلیدی: اصل سرعت، دیوان اروپایی حقوق بشر، مهلت معقول رسیدگی، اطاله دادرسی، جبران خسارت.

استناد: داودی بیرق، حسین؛ کریمی، سحر و حیدری، مریم (۱۴۰۵). اصل سرعت در دادرسی مدنی و ضمانت اجرای آن (با نگاهی بر فقه امامیه و کنوانسیون

اروپایی حقوق بشر)، *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۱۳ (۱)، ۱۴۸ - ۱۲۳. <https://www.doi.org/10.22091/csiw.2025.11132.2576>

نوع مقاله: پژوهشی

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

دادرسی نماد بارز و عینی اجرای حق و عدالت در هر نظام حقوقی است و اعمال دادرسی به شیوه‌ای منصفانه، یکی از مهم‌ترین تضمینات حقوق اعضای جامعه شناخته می‌شود (فضائلی، ۱۳۹۳: ۱۶۰). حرکت در مسیر «اصول دادرسی» و پایبندی محاکم به آن، از الزامات اساسی تحقق یک نظام دادرسی مبتنی بر عدل و انصاف محسوب می‌شود (مافی و غمیلویی، ۱۳۹۸: ۲۶۸). اصل سرعت در دادرسی که به آن اصل سرعت اجرای عدالت^۱ نیز گفته می‌شود و در اسناد بین‌المللی با نام اصل معقول و متعارف بودن زمان دادرسی^۲ نیز شناخته می‌شود، نیز یکی از حقوق بنیادین دادخواهان در قالب حق شخصی آیینی آن‌هاست (محسنی، ۱۳۹۹: ۲۷۰) و از عناصر مهم دادرسی منصفانه و جزء لاینفک آن است (Calvez, 2006:16). طولانی شدن فرآیند رسیدگی و تأخیر در احقاق حق سبب افزایش نارضایتی و بی‌عدالتی در جامعه و صدور رأی خلاف واقع می‌شود. از این رو است که به ضرورت رعایت این اصل در حقوق خارجی و اسناد بین‌المللی تصریح شده است.

کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین نیز از جمله اسنادی است که ضرورت به سرانجام رساندن دادرسی در مهلت معقول را به‌عنوان یک از مهم‌ترین حقوق اشخاص به رسمیت شناخته است. این کنوانسیون با ایجاد حق برای محاکمه در مدت زمان معقول و با اعمال مجازات‌های قانونی برای عدم پایبندی دولت‌های عضو، نقش تعیین‌کننده‌ای در مبارزه با کندی بیش‌ازحد سیستم‌های قضایی در اروپا داشته است و ریشه بسیاری از اصلاحات در نهادهای قضایی و رویه‌ها در کشورهای عضو کنوانسیون بوده است. اگرچه در قوانین مدون ما به صراحت به این اصل اشاره نشده است و لیکن سرعت، مبنای وضع بسیاری از مواد قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ است. علاوه‌بر این، بخشنامه‌ها و

1. Justice
2. Proceedings

دستورالعمل‌های متعددی توسط قوه قضاییه صادر و تصویب شده است که محتوای آن‌ها دلالت بر ضرورت رعایت سرعت در دادرسی دارد.^۱

بدین ترتیب لزوم رعایت سرعت در رسیدگی امری بدیهی است و نویسندگان در آثار خود بر تسریع در دادرسی تأکید کرده‌اند. برخی نیز به بررسی عوامل اطاله دادرسی و ارائه راهکارهای قانونی پرداخته‌اند. اما آنچه مبهم است این است که آیا سرعت در دادرسی یک اصل حقوقی محسوب می‌شود؟ همچنین ضمانت اجرای عدم رعایت آن چیست؟ فرضیه این مقاله این است که سرعت در دادرسی تنها می‌تواند یکی از اهداف آیین دادرسی مدنی باشد نه یک اصل. توجه به سرعت در دادرسی نباید به شیوه‌ای باشد که کیفیت دادرسی و محاکمه عادلانه را سلب کند. بلکه باید به نحوی باشد که ضمن حفظ زمان مفید، سعی در کاهش تأخیرها داشته باشد.

بررسی کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و آرای صادره دیوان اروپایی نشان می‌دهد، عدم رعایت سرعت که البته در این سند با عنوان «مهلت معقول» یاد شده است موجب مسئولیت دولت و جبران خسارت وارده است. با توجه به اهمیت سرعت در دادرسی مدنی، ضمن الگو گرفتن از کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و رویه قضایی دیوان اروپایی، پیش‌بینی و تصریح ضمانت اجرای جبران خسارت برای نقض آن مؤثر به نظر می‌رسد. در این راستا، پژوهش حاضر در قسمت نخست به بررسی مفهومی سرعت در دادرسی و ضرورت آن به عنوان یکی از اهداف دادرسی اختصاص یافته است. در ادامه نیز در قسمت دوم به مطالعه و تحلیل ضمانت اجرای نقض سرعت و عدم رعایت مهلت معقول در دادرسی در حقوق ایران و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر پرداخته است.

۱. برای نمونه می‌توان به دستورالعمل رسیدگی به پرونده‌های معوق و تعیین تکلیف فوری آن‌ها مصوب ۱۳۹۸/۱۰/۰۹ رئیس قوه قضاییه اشاره کرد که مقرر داشته است: «نظر به ضرورت رفع اطاله دادرسی و به استناد ماده سه قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و شاخص‌های توسعه حقوقی قضایی موضوع بند د ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران، لازم است جهت تسریع در رسیدگی به پرونده‌های تشکیل شده قبل از تاریخ ۱۳۹۸/۷/۱ اقداماتی انجام گردد».

۱. بررسی مفهومی سرعت در دادرسی و جایگاه آن

همان‌طور که گفته شد، سرعت در دادرسی جایگاه شناخته شده‌ای در سطح بین‌المللی و در نظام‌های داخلی مختلف دارد. برای بررسی ضرورت و آثار این مفهوم به عنوان یک اصل حقوقی، شایسته است ابتدا مفهوم آن را مورد مطالعه و تحقیق قرار داد.

۱-۱. مفهوم سرعت در دادرسی و متون و مقررات راجع به آن

گام نخست بررسی مفهومی سرعت در دادرسی است. در این راستا در بند حاضر ابتدا به مطالعه مفهوم سرعت در دادرسی پرداخته شده است و در بند بعدی متون قانونی ناظر بر سرعت دادرسی در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۱-۱. مفهوم سرعت در دادرسی

سرعت در لغت به معنای شتاب است (عمید، ۱۳۵۶: ۶۰۱). باین حال در اصطلاح حقوقی منظور از سرعت در دادرسی به معنای عجله و شتاب‌زدگی نیست؛ بلکه سرعت در دادرسی به این معناست که دادرسی مدنی باید در مدت زمانی متعارف و معقول و بدون اطاله همگام با اصول دادرسی از جمله اصل دقت انجام گرفته و تکلیف دعوا مشخص گردد. دادرسی بدون دقت وطمأنینه همچون دادرسی مطول و زمانبر بی‌فایده است. اگر دقت دادگاه و اصرار بر یافتن حقیقت، معقول و متعارف نباشد، دادگاه علی‌رغم یافتن حقیقت ادعایی اقدامات مناسبی برای حل و فصل خصومت انجام نداده است (محسنی ۱۳۹۹: ۲۸۰-۲۸۱). زمان برای تحقیقات مناسب ضروری است تا تمام مسائل حقوقی روشن شود و روابط بین طرفین حل شود و دادگاه به یک نتیجه مستدل برسد.

از طرف دیگر تأخیر بیش‌ازحد در اجرای عدالت، خطری مهم برای احترام به حاکمیت قانون است (Soyer and Salvia, 2003: 244). به عقیده برخی نویسندگان منظور از تسریع در دادرسی، آن است که با صرف مدت زمانی متعارف به پرونده رسیدگی کرده و از این طریق عدالت را برقرار ساخت (صابر، ۱۳۹۳: ۴۸). سرعت به این معنا، در بند ۱ ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نیز اشاره شده است. البته به اعتقاد برخی دیگر «سرعت» با زمان معقول نیز متفاوت است. زیرا رسیدگی در مهلت معقول، در

برگیرنده الزام حداقلی است و هدف آن رد تأخیرهای بیش از حد است و الزام سرعت را از ابتدا تضمین نمی‌کند (4: 2004, CEPEJ). به عبارت دیگر رعایت مهلت معقول، مستلزم دادرسی سریع است ولی الزام آور بودن سرعت مفهومی فراتر از معقول بودن دارد. ممکن است یک دادرسی با مهلت معقول مطابقت داشته باشد، ولی با الزام سرعت مطابقت نداشته باشد. معقول بودن مستلزم سنجش نگرش همه ذینفعان، ماهیت و پیچیدگی پرونده است، درحالی که اصطلاح «سرعت» به تنهایی این معنا را ندارد. سرعت در نگاه اول به معنی رسیدگی به سرعت و بدون اتلاف وقت است در عین حال، حاوی عنصری از کیفیت در اجرا است (47: 2008, Amrani-Mekki). اصل سرعت در این معنا در بند ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به کار رفته است.^۱ امروزه کیفیت دادرسی عمدتاً به معنای تأمین حق محاکمه و در کوتاه‌ترین مهلت ممکن توسط یک محکمه بی‌طرف، مستقل و قانونی است (Sandra, 2013: 725). از این رو، زمان به معنای ارزیابی کیفیت عنصری است که قیمت و ارزش دادرسی و آیین و نتیجه آن را معین می‌کند. اینکه قواعد دادرسی باید تضمین کننده دادرسی سریع باشند و یا اینکه دادرسی دقیق و باطمینان را تأمین کنند، ارزیابی زمان صرف شده را متأثر می‌سازد (محسنی، ۱۳۹۹: ۲۷۳).

۱-۲-۱. متون و پیشینه قانونی ناظر بر سرعت دادرسی

بررسی متون فقهی و نیز اسناد بین‌المللی دربرگیرنده مواردی هستند که بر رسیدگی در مهلت معقول و لزوم تسریع در دادرسی تأکید داشته و آن را یکی از حقوق اشخاص معرفی می‌نماید. در ادامه متون و پیشینه قانونی ناظر بر سرعت دادرسی در فقه، اسناد بین‌المللی و نیز حقوق ایران مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۲-۱-۱. مبانی فقهی تسریع در دادرسی

رعایت مهلت معقول دادرسی در دین اسلام نیز حائز اهمیت بوده است تا جایی که یکی از نام‌های خداوند متعال سریع الحساب است (آیه ۱۷ سوره غافر، آیه ۲۰۲ سوره بقره، آیات ۱۹ و ۱۹۹ سوره آل عمران و...).

۱. توضیح اینکه در حالی که مقرر می‌دارد شخص نباید «بدون تأخیر بی مورد محاکمه شود» همچنین تصریح می‌کند که طرف باید «زمان و امکانات کافی برای تدارک دفاع» داشته باشد.

علاوه بر این آیات متعددی در قرآن کریم، به اقامه عدل و داوری بر اساس حق امر می‌کند و بیزاری خداوند از ظلم و ضرورت اجتناب از آن را متذکر می‌شود برای مثال خداوند در آیه ۸۵ سوره نساء می‌فرماید: «و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل» و نیز در آیه ۹۰ از سوره نحل می‌فرماید: «ان الله یامر بالعدل و الاحسان» و نیز در آیه ۴۴ سوره یونس می‌فرماید: «ان الله لا یظلم الناس شیئاً و لکن الناس انفسهم یظلمون». سهولت قضاوت و سرعت عمل و حذف تشریفات که موجب فوت وقت و از دست رفتن فرصت و ضرر اطراف دعوا و بی‌اثر شدن قضاوت و اجرای حدود در جامعه می‌شود یکی از مهم‌ترین اصول قضاوت نزد امام علی (ع) است. این اصل هم در قضاوت‌های آن حضرت آشکار است و هم در فرمان‌های خود که با تأکید می‌فرمود: در ستاندن حقوق مردم از کسانی که آن را به تأخیر می‌اندازند شتاب کنند (جمعی از مؤلفان، بی‌تا: ج ۳۳، ۱۷) و همچنین در بخشی از فرمان ایشان به مالک اشتر آمده است: «اخذ للناس بحقوقهم و بع فیها العکار و الدیار فانی سمعت رسول الله (ص) یقول مطل المسلم المومر ظلم للمسلم» یعنی معطل کردن و سرگردان کردن مسلمان توانگر نسبت به پرداخت حقوق مردم ظلم به مسلمانان است (العالمی: ۱۴۲۴ق: ج ۲۷، ۲۱۱).^۱ در منابع فقهی عقل که منبع مستقل احکام شرعی در حقوق اسلام است (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۱۵۵)، به عنوان یکی از مبانی تسریع در رسیدگی قضایی برشمرده شده است به عبارتی عقل مستقلاً حکم می‌کند که تأخیر بی‌جهت در دادرسی ظلم است و قاضی باید از آن بپرهیزد.

بنای عقلا که حاکی از عمل و رفتار خردمندان است نیز تسریع در دادرسی را تأیید می‌نماید (المومن القمی، بی‌تا: ج ۱، ۲۰۸).^۲ در نظام‌های حقوقی جهان، سرعت در رسیدگی قضایی یک رویه عقلایی است و شارع نیز آن را امضا کرده است. وجوب دفع ضرر، حکم عقلی واقعی است و با تسریع در دادرسی دفع ضرر میسر می‌گردد. ملاحظه در دادرسی و انتظار ناشی از آن و عدم امنیت خاطر باعث

۱. برای اطلاع از منابع بیشتر مراجعه کنید به تفصل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه تألیف شیخ حر العاملی جلد ۲۷ ص ۲۱۱. همچنین کتاب الکافی - ط دار الحدیث (الشیخ الكلینی) جلد ۱۴ صفحه ۶۵۲. همچنین کتاب من لایحضره الفقیه (الشیخ الصدوق) جلد ۳ صفحه ای ۱۵. همچنین کتاب مرآة العقول فی شرح اخبار آل رسول تألیف علامه مجلسی، جلد ۳ صفحه ۱۵.

۲. توضیح بیشتر اینکه: در کتاب مبانی تحریر الوسيله چنین آمده است «کما ان وجه عدم التقييد بزمان محدود بل يمهّل بمقدار امکنه و ان زاد علی المتعارف الاستناد فی اصل وجوب الامهال الی ما ذکرناه و فی مقداره الی انه مما لا بد منه علی الفرض فی امکان احضاره. لکنک تعلم انه کما یستند فی اصل الوجوب الی حکما عرف و العقلا به فی کیفیه القضا فلا بد و ان یستند فی مقداره ایضاً الیه...» و همچنین بیان داشته است: «... و اذا انضم الیان نظر الشارع المستفاد من فحوى ادله القضا ان يفصل الخصومه سريعاً مهما امکن فیجب علی القاضی ان یبادر الی انشاء الحكم».

تضرر و خسارات طرفین می‌گردد. قاعدی فقهی لاضرر که قاعده‌ای عقلی است و در تمام ابواب فقه جریان دارد، حرمت ضرر و ضرار را اثبات می‌نماید. اطاله دادرسی در اغلب مصادیق، موجب ضرر بوده و حکم ضرری در اسلام وجود ندارد و مورد نهی شارع است. لذا تسریع در دادرسی از تضييع حق جلوگیری می‌کند و به اجرای عدالت نزدیک‌تر است.

۱-۲-۲. سرعت در دادرسی در اسناد بین‌المللی

تأکید بر نیاز به سرعت در دادرسی سابقه حقوقی بسیار طولانی دارد. ضرب‌المثل‌های قدیمی فرانسوی و انگلیسی «عدالت تأخیر شده، عدالت انکار شده است»^۱ به خوبی دلایل اصرار بر لزوم اجتناب از تأخیر را خلاصه می‌کند. در عرصه منطقه‌ای، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر از جمله اسنادی است که بر رسیدگی در زمانی معقول تأکید کرده است، بند ۱ ماده ۶ این کنوانسیون مقرر می‌دارد: «حق نسبت به برخورداری از دادرسی عادلانه: هر کس در تصمیم‌گیری درباره اختلافات مربوط به حقوق و تعهدات مدنی یا راجع به صحت انتساب هرگونه اتهام کیفری به وی، حق دارد به مسئله او عادلانه، علنی و در مدتی معقول و متعارف، در دادگاهی مستقل و بی‌طرف که به موجب قانون تشکیل شده است، رسیدگی شود...»^۲. اصل هفتم از اصول آیین دادرسی فراملی نیز به این مقوله پرداخته و در بند نخست آن آمده است: «دادگاه باید اختلاف طرفین را در مدت زمان متعارف حل و فصل نماید».

منشور حقوق بنیادین اتحادیه اروپا^۳ نیز متضمن ضرورت رسیدگی در مهلت معقول است و در ماده ۴۷ مقرر می‌دارد: «هرکس از حق دادرسی علنی، بی‌طرفانه و در مهلت معقول توسط دادگاهی قانونی مستقل بی‌طرف برخوردار است». همچنین در بند ۵ بخش اول ماده ۷ منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم،^۴ حق محاکمه ظرف مهلت معقول توسط دادگاه یا دیوان مستقل برای هر شخصی پیش‌بینی شده

1. justice rétive justice fautive and Justice Delayed Justice Denied

2. “ In the determination of his civil rights and obligations or of any criminal charge against him, everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law...”

3. «... Everyone is entitled to a fair and pubic hearing within a reasonable time by an independent and impartial previously established bylaw» .

4. «d) the right to be tied within a reasonable time by an impartial court or tribunal» .

است. سرعت در دادرسی در بند ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز گنجانده شده است.^۱

۱-۲-۳. متون و پیشینه قانونی ناظر بر سرعت دادرسی در حقوق ایران

توجه به زمان در دادرسی، در کشور ایران هم موضوع جدیدی نیست. برای نمونه می‌توان به قانون تسریع محاکمات مصوب ۳ تیر ۱۳۰۹، قانون اعسار و اصلاح تسریع محاکمات ۲۵ آبان ۱۳۱۰، قانون تسریع دادرسی و اصلاح قسمتی از قوانین آیین دادرسی کیفری و کیفر عمومی مصوب ۲ اسفند ۱۳۵۲ اشاره کرد. همچنین قانون‌گذار در ماده ۳ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ به این اصل اشاره داشته و مراجع قضایی را مکلف نموده است با بی‌طرفی و استقلال کامل به اتهام اشخاص در کوتاه‌ترین زمان ممکن رسیدگی کنند و از هر اقدامی که باعث ایجاد اختلال یا طولانی شدن فرآیند رسیدگی می‌شود جلوگیری نمایند. در همین راستا، بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌های متعددی از سوی قوه قضاییه صادر شده است که ازجمله آن‌ها می‌توان به دستورالعمل رسیدگی به پرونده‌های معوق و تعیین تکلیف فوری آن‌ها مصوب ۱۳۹۸/۱۰/۹ رئیس قوه قضاییه اشاره کرد که در آن آمده است: «نظر به ضرورت رفع اطاله دادرسی و با استناد به ماده ۳ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ و شاخص‌های توسعه قضایی موضوع بند د ماده ۱۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران لازم است جهت تسریع در رسیدگی به پرونده‌های تشکیل شده قبل از تاریخ ۱۳۹۷/۷/۱ تا پایان سال ۱۳۹۸ اقداماتی انجام گردد».

علاوه بر این، مطابق با قانون نظارت بر رفتار قضات مصوب ۱۳۹۲، اطاله دادرسی ازجمله تخلفات انتظامی محسوب می‌شود. اصل ۳۲ قانون اساسی نیز بر ضرورت سرعت عمل از سوی ضابطان دادگستری تأکید داشته است. در قانون پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران قانون‌گذار در فصل هشتم و ذیل عنوان حقوق قضایی به افزایش سرعت و کارایی در ارائه خدمات حقوقی، طراحی سامانه الکترونیکی کاهش

۱. هرکس متهم به ارتکاب جرمی شود باتساوی کامل لااقل حق تضمینهای ذیل را خواهد داشت:

الف: در اسرع وقت و به تفصیل به زبانی که او بفهمد از نوع و علل اتهامی که به او نسبت داده می‌شود مطلع شود.

ب: وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع خود و ارتباط با وکیل منتخب خود داشته باشد.

ج: بدون تأخیر غیر موجه درباره او قضاوت شود و...

زمان دادرسی و استانداردسازی زمان دادرسی اشاره نموده است و در بند ۳ قسمت «ک» ماده ۲۱۱ حداکثر مدت زمان رسیدگی به پرونده‌های حقوقی را ۵ ماه تعیین نموده است؛ گرچه تعیین مدت با واقعیت همخوانی ندارد، ولی نشان دهندهٔ دغدغه تدوین کنندگان این قانون در پیشگیری از اطاله دادرسی بوده است. با این حال و علی‌رغم جایگاه شناخته شده این اصل در عرصه بین‌المللی، در قوانین مدون دادرسی مدنی کشور ما به صراحت به آن اشاره نشده است. با این وجود، این اصل مبنای وضع بسیاری از مواد قانون آیین دادرسی مدنی ۱۳۷۹ است. برای نمونه می‌توان به مواد ۱۳۰، ۱۱۷، ۲۹۵، ۱۳۳ در تعیین مواعد قانونی و مواد ۱۰۴، ۱۳۹ و ۳۱۴ اشاره نمود که قانون‌گذار با تعیین مهلت و یا استفاده از واژه‌های «فوری» یا «اسرع وقت» در صدد پیشگیری از تأخیرهای ناموجه برآمده است.

۲. جایگاه سرعت در دادرسی و ضمانت اجرای آن

مطالعه اصل سرعت و جایگاه آن از این جهت ضروری است که گرچه باید به دادرسی مدرن و سریع روی آورده شود، ولی این تلاش نباید کورکورانه انجام شود. در این راستا لازم است بدو نقش و جایگاه سرعت در دادرسی مشخص شود، سپس در راستای دستیابی به آن به اصلاح مقررات پرداخته شود. همان‌طور که اشاره شد، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر از جمله اسنادی است که برای نقض عدم رعایت مهلت معقول ضمانت اجرا پیش‌بینی کرده است. امروزه کشورهای عضو کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به دنبال محکومیت‌های خود به علت عدم رعایت مهلت معقول به اصلاح مقررات خود برای تسریع در دادرسی می‌پردازند. لذا در ادامه ابتدا به بررسی و جایگاه سرعت در دادرسی می‌پردازیم و سپس ضمانت اجرای نقض مهلت معقول در این کنوانسیون و حقوق ایران را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۱. سرعت به عنوان هدف دادرسی

امروزه سرعت در دادرسی از چنان اهمیتی برخوردار است که آن را یکی از اصول مسلم دادرسی دانسته‌اند. این در حالی است که در حقوق ایران و قوانین آیین دادرسی مدنی به «سرعت و رعایت مهلت معقول دادرسی» تصریح نشده است. آنچه اهمیت دارد این است که آیا اصل بودن سرعت قابل پذیرش است؟ ژرژ ریبرت معتقد بود که «حقوق دانان عموماً از اصول به عنوان یک مفهوم شناخته شده صحبت می‌کنند. بنابراین

از تحلیل آن اجتناب می‌کنند.^۱ لذا جهت روشن شدن موضوع ابتدا به تشریح معنای «اصل حقوقی» پرداخته می‌شود و سپس ویژگی‌های سرعت در رسیدگی و دادرسی بررسی خواهد شد.

اصل در معنای لغوی به معنای بیخ، ریشه، پی، بنیاد، نژاد است (عمید، ۱۳۵۶: ۱۱). اما در اصطلاح حقوقی و به تبعیت از فقه به اعتبار معانی متعدد اصل، تعاریف مختلفی از آن شده است: ظاهر (راجح)، قاعده، استصحاب و بن و ریشه هر چیز (صادقی، ۱۳۸۴: ۲۲). منظور از اصول حقوقی، احکامی کلی، دائمی و الزامی‌اند که مبنای حقوق موضوعه قرار گرفته و عقل مستقل آن را برای تضمین حقوق اساسی و سعادت انسان‌ها ضروری می‌داند و نقش هدایت‌گران‌های در قانون‌گذاری و دادرسی دارد (حیاتی، ۱۳۹۷: ۱۵). درواقع آنچه از ماده ۱ قانون آیین دادرسی مدنی به دست می‌آید به نظر مفهومی متفاوت از اصول حقوقی نیست. این اصول می‌توانند همچون معیاری برای ارزشیابی نتیجه دادرسی و سازماندهی اعمال و اقدامات طرفین و دادرسی نیز به کار روند و راهنمای بازیگران دادرسی در جریان آن باشند (محسنی، ۱۳۹۹: ۸۳-۸۴).

با توجه به ویژگی‌هایی که برای اصول حقوقی برشمرده شده است، پذیرش سرعت به عنوان اصل حقوقی دشوار است. همان‌طور که گفته شد هدایت‌گرانه بودن در قانون‌گذاری از ویژگی‌های اصول حقوقی است. در خصوص وجود این ویژگی در سرعت باید گفت مسلم است که سرعت الهام‌بخش قوانین آیین دادرسی مدنی است و عدم رعایت آن به منزله انکار عدالت است، اما این بدان معنی نیست که سرعت تمام قوانین آیین دادرسی مدنی را هدایت کند و تمام مقررات آیین دادرسی مدنی می‌بایست بر اساس سرعت تنظیم شوند. چراکه مقررات آیین دادرسی مدنی در درجه اول باید بر اساس برقراری عدالت کیفی و محاکمه عادلانه وضع گردند. بنابراین گرچه سرعت اهمیت دارد و قوانین آیین دادرسی مدنی می‌بایست با تأخیرها مقابله کنند و لیکن این مسئله باعث نمی‌شود که سرعت به عنوان یک اصل حقوقی تلقی شود. در بهترین حالت، به لحاظ نقش هدایتگری در جایگاهی بعد از الزام کیفی قرار می‌گیرد.

۱. به نقل از، Soraya Amrani-Mekki, "Le principe de célérité p47.

گفتنی است سرعت و کیفیت، همیشه هم جهت نیستند و لیکن با هم مخالف نیز نیستند. چراکه عدالت کیفی باید به سرعت اجرا شود. درنهایت، اگر قرار بر تقدم یکی از آن‌ها باشد، کیفیت همیشه جایگاه اول را دارد. به علاوه اگر اصل سرعت بدین معنا قابل پذیرش باشد، به طریق اولی اصل کیفیت را هم باید قبول کنیم. حال آنکه باید گفت سرعت و کیفیت دادرسی که گاهی مکمل و گاهی با هم در تضاد هستند، حقایقی بدیهی هستند که با مفهوم اصل به سختی سازگارند (Amrani-Mekki, 2008: 48).

اگرچه سرعت - حداقل هنوز - در میان اصول اساسی آیین دادرسی قرار نمی‌گیرد، اما به یک ضرورت و جزء لاینفک قوانین فراملی و اروپایی تبدیل شده است.^۱ لازم به ذکر است ماده یک قانون آیین دادرسی مدنی فدرال آمریکا سرعت را به عنوان هدف دادرسی برشمرده است و تصریح می‌کند: «حل و فصل عادلانه و سریع اختلافات یک هدف اساسی است».^۲ در فرانسه نیز هدف سرعت بخشیدن در اصلاحات مقررات آیین دادرسی مدنی وجود دارد و این هدف در چارچوب احترام به تضمین محاکمه عادلانه قابل تصور است (Amrani-Mekki, 2008: 48).

به نظر می‌رسد در حقوق ایران نیز با توجه به مقررات موجود، سرعت، به عنوان یکی از اهداف دادرسی می‌تواند تلقی گردد و پذیرش آن به عنوان یکی از اصول دادرسی دشوار است. زیرا سرعت نمی‌تواند الهام بخش تمامی مقررات آیین دادرسی مدنی باشد، چراکه در این صورت ممکن است تضمین‌های اساسی محاکمه عادلانه سلب شوند. درحالی که سرعت باید در خدمت کارایی، اثربخشی و کیفیت عدالت باشد (Magendie, 2004:12). به عبارت دیگر، سرعت تنها یکی از عناصری است که در میان سایر عناصر، عدالت کیفی را ارتقا می‌دهد و به خودی خود ارزش نیست، بلکه برعکس در پایان فرآیند قضایی، عدالت اجرا می‌شود (Ibid). محاکمه فرآیندی است که به زمان نیاز دارد. طرفین برای استدلال و پاسخ به یکدیگر، تأمل، مذاکره و دادگاه برای بررسی، صدور حکم و تصمیم‌گیری به زمان

1. 12: Magendie, 2004 به نقل از Didier Cholet

2. Federal Rules of Civil Procedure (FRCP) Effective September 16, 1983, as amended to December 1, 2006, Art 1: Scope and Purpose of Rules These rules govern the procedure in the united States district courts in all suits of a civil nature whether cognizable as cases at law or in equity or in admiralty with the exceptions stated in rule 81. They shall be construed and administered to secure the just speedy, and inexpensive determination of every action.

نیاز دارند. لذا هیچ تلاشی برای سرعت نباید به قیمت از دست دادن کیفیت تمام شود. به علاوه، ضمانت اجرای نقض اصول دادرسی وفق بند سوم ماده ۳۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی نقض حکم یا قرار صادره است. روشن است که این ضمانت اجرا، در خصوص عدم رعایت سرعت، قابل اعمال نیست. زیرا منطقی نیست حکمی که مطابق با واقع، اما با اطاله و تأخیر صادر شده است به علت عدم رعایت سرعت نقض گردد.

به منظور ارزیابی سرعت معقول و متعارف باید به سه زمان در جریان دادرسی توجه شود: زمان مفید و زمان بهینه و زمان قابل پیش‌بینی.^۱ «زمان مفید» یعنی زمانی که دادگاه صرفاً برای حل و فصل دعوا صرف می‌کند اعم از اوقات رسیدگی، استماع اظهارات طرفین، تصمیم‌گیری‌های دادگاه برای جهت‌دهی به آیین دادرسی و پیشبرد دعوا. این زمان باید با توجه به امکانات دادگاه تعیین شده و تلاش گردد در آن حداکثر بهره‌وری انجام شود. در اقدام بعدی زمان مفید باید با در نظر گرفتن «زمان بهینه» مورد استفاده قرار گیرد. منظور از زمان بهینه، زمانی است که با توجه به ماهیت هر پرونده، پیچیدگی‌های آن و رفتار هریک از طرفین و ادعاهای ایشان معین می‌شود. سرانجام «زمان قابل پیش‌بینی» زمانی است که طرفین دادرسی و نیز دادرس در مورد آن به شکل یک برنامه زمانی تفاهم و توافق کرده‌اند.

در این برنامه زمانی طرفین و دادرس برای هر یک از اقدامات و اعمال خود در دادرسی زمان و تاریخی معین می‌کنند و موظف می‌شوند در چارچوب این برنامه ادعاها و دفاعیات و ادله و مستندات خود را برای رسیدگی ابراز کنند. چنین برنامه زمانی به طرفین اجازه می‌دهد پیشاپیش زمان آیین دادرسی تا زمان صدور رأی را معین کنند (محسنی، ۱۳۹۹: ۲۷۹-۲۷۷). وقتی طرفین از ابتدا مدت زمان محاکمه را بدانند آن را بهتر درک و تحمل می‌کنند و همچنین ممکن است آگاهانه به روش جایگزین روی بیاورند. قضات نیز بهتر می‌توانند کار خود را سازماندهی کنند. لذا هدف سرعت باعث می‌شود در خصوص ارزیابی زمان صرف شده، بین زمان مفید که موجب ارتقای کیفیت روند رسیدگی می‌شود و زمان بیهوده که باید حذف شود تفاوت قائل شویم، زیرا زمان گاهی منبع آرامش و نشانه‌ای از حمایت

۱. کمیسیون اروپایی برای کارایی دادگستری (CEPEJ) در سال ۲۰۰۴ گزارشی منتشر نمود و در آن، زمان بهینه و قابل پیش‌بینی را به عنوان هدف جدید برای نظام‌های قضایی تعیین نمود.

طرفین است. لذا لازم نیست زمان کند یا سریع باشد، بلکه باید متناسب با پرونده باشد (52: 2008; Amrani-Mekki).

۲-۲. ضمانت اجرای سرعت در دادرسی در حقوق ایران و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

همان‌طور که اشاره شد، سرعت در دادرسی و اجرای عدالت در زمان معقول امری است که در عصر حاضر، اکثریت قریب به اتفاق دادگاه‌ها در سراسر دنیا و از جمله کشورهای عضو کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مکلف به رعایت آن هستند و سرعت در احقاق حق، یکی از شاخصه‌های ارزیابی عدالت است. در ادامه ضمانت اجرای نقض سرعت و عدم رعایت مهلت معقول در دادرسی در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و همچنین در حقوق ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱. ضمانت اجرای سرعت در دادرسی در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر

وظیفه صدور حکم قطعی در مدت معقول هم از عبارت ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و هم از اصل اثربخشی ناشی می‌شود (Dymitruk, 2004:10). همان‌طور که دیوان اشاره کرده است: «کنوانسیون در الزام رسیدگی به پرونده‌ها در «زمان معقول»، بر اهمیت اجرای عدالت بدون تأخیر، تأکید می‌کند، چرا که تأخیر در اجرای عدالت، اثربخشی و اعتبار آن را به خطر می‌اندازد». طبق این ماده، مقامات دولتی نه تنها ملزم به خودداری از وضع مقررات و اعمالی هستند که ممکن است منجر به اطاله دادرسی شود، بلکه از طرف دیگر، ابتکار عمل را به دولت‌ها جهت رفع عوامل اطاله‌زا و اصلاح این قبیل مقررات می‌دهد، لذا حق برخورداری از دادرسی عادلانه شامل تعهدی برای دولت‌های عضو جهت سازماندهی نظام حقوقی خود به شیوه‌ای است که عدالت در یک زمان معقول اجرا شود.

این حق تضمین می‌کند که طرفین در همه دادرسی‌ها، اعم از کیفری یا حقوقی، از تأخیرهای بیش‌ازحد محافظت شوند. از این‌رو، دیوان به شدت تلاش می‌کند تا به هدف این ماده اثر عملی بدهد. در نتیجه، رویه قضایی منجر به ایجاد ضمانت‌های جدیدی شده است که به‌طور خاص در ماده ذکر نشده است. اما ناشی از روح حمایتی است که توسط ماده ۶ تضمین شده است (Rozakis, 2004: 97). البته

باید به این نکته توجه نمود که مطابق ماده ۳۵ این کنوانسیون،^۱ لزوم طرح شکایت در دیوان پس از سپری نمودن کلیه مراحل دادرسی داخلی اعم از قضایی و اداری تا بالاترین مرحله آن، ارجاع شکایت به دیوان حداکثر تا شش ماه پس از صدور تصمیم آخرین مرجع رسیدگی داخلی، درج هویت شاکی، عدم رسیدگی قبلی در مراجع بین‌المللی دیگر، عدم سوءاستفاده از حق و عدم مغایرت با کنوانسیون، شرایط پذیرش شکایت در کنوانسیون محسوب می‌شوند. ضمانت اجرای مقرر در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر برای نقض اصل سرعت در رسیدگی به شرحی که در ادامه آمده است، است.

۲-۱-۱. جبران خسارت

ماده ۴۱ این کنوانسیون،^۲ به دیوان اروپایی این اختیار را می‌دهد که در صورت ضرورت و لزوم، دولت‌ها به طرفی که از نقض حق دادرسی در زمان متعارف آسیب دیده است، خسارت پرداخت نمایند. با توجه به اینکه ماهیت نقض حق دادرسی در طول مدت زمان معقول و متعارف که همان رعایت اصل سرعت در دادرسی و از آثار آن است، اجازه نمی‌دهد زمان از دست رفته دوباره به دست آید و امکان اعاده به وضع سابق وجود ندارد، لذا تنها راه جبران، پرداخت خسارت است (lupeni and others v. Romania). بیشتر دعاوی مطرح شده در دیوان، پرداخت خسارت مالی یا معنوی یا هردو و نیز پرداخت هزینه‌هایی است که به صورت

1. ARTICLE 35: Admissibility criteria:

The Court may only deal with the matter after all domestic remedies have been exhausted, according to the generally recognised rules of international law, and within a period of four months from the date on which the final decision was taken. 2. The Court shall not deal with any application submitted under Article 34 that (a) is anonymous; or

(b) is substantially the same as a matter that has already been examined by the Court or has already been submitted to another procedure of international investigation or settlement and contains no relevant new information. 3. The Court shall declare inadmissible any individual application submitted under Article 34 if it considers that (a) the application is incompatible with the provisions of the Convention or the Protocols thereto, manifestly ill-founded, or an abuse of the right of individual application; or (b) the applicant has not suffered a significant disadvantage, unless respect for human rights as defined in the Convention and the Protocols thereto requires an examination of the application on the merits. The Court shall reject any application which it considers inadmissible under this Article. It may do so at any stage of the proceedings.

2. ARTICLE 41

Just satisfaction If the Court finds that there has been a violation of the Convention or the Protocols thereto, and if the internal law of the High Contracting Party concerned allows only partial reparation to be made, the Court shall, if necessary, afford just satisfaction to the injured party.

ضروری و متعارف در ارائه دعوا در دادگاه‌های داخلی و سپس استراسبورگ متحمل شده، بوده است (Edel, 2007: 93).

۲-۱-۱-۲. جبران خسارت مادی

ازجمله فاکتورهایی که در هنگام صدور رأی مورد توجه دیوان قرار می‌گیرد خسارت مادی است، یعنی ضرر متحمل شده باید نتیجه مستقیم تخلف باشد. به این ترتیب برای دستیابی به خسارت، علاوه بر وجود ضرر انکارناپذیر، اثبات رابطه سببیت بین نقض بند ۱ ماده ۶ وجود این ضرر شرط است که البته احراز تحقق این شرط دشوار است، بنابراین دیوان به ندرت برای خسارات مادی حکم به پرداخت خسارت صادر می‌کند. در این صورت، دادگاه غالباً برای فرصت از دست رفته رأی می‌دهد. برای مثال، در دعوی لچنر و حس علیه اتریش در ۲۳ آوریل ۱۹۸۷،^۱ خواهان‌ها شکایتی از کندی دعوای مدنی و کیفری فسخ قرارداد بیع به علت فریب در میزان ثمن مطرح کرده بودند که در این میان، سایر اقداماتی که از سوی مقامات علیه آن‌ها طرح شده بود منجر به فروش خانه در مزایده شد. درنهایت دعوای مدنی فوق‌الذکر متقاضیان رد شد، زیرا در وضعیتی نبودند که خانه را به فروشندگان بازگردانند. دادگاه چنین استدلال کرد: «... در مورد خسارت مادی، مطالباتی که در دادگاه وجود دارد تضمین کننده این نتیجه نیست که رعایت ماده ۶ مانع از حراج خانه می‌شود، از طرفی متقاضیان به علت عواقب طولانی مدت رسیدگی متحمل از دست دادن فرصت‌های واقعی شدند که اعطای رضایت عادلانه را توجیه می‌کند...». این نکته حائز اهمیت است که دادگاه در صورتی حکم به جبران خسارت می‌دهد که جبران آن از طریق راه‌حل‌های داخلی ممکن نباشد یا جبران آن کامل نباشد.

۲-۱-۱-۲. جبران خسارات معنوی

عامل دیگری که توسط دیوان مورد توجه قرار می‌گیرد، خسارات معنوی مانند جبران اضطراب و نگرانی، ناراحتی و عدم اطمینان ناشی از نقض مهلت معقول و سایر ضررهای غیرمادی است. به عبارت روشن‌تر دیوان چنین فرض کرده است که دادرسی بیش‌ازحد طولانی منجر به خسارات معنوی می‌گردد (Martins

1. <https://hudoc.echr.coe.int/eng> :Lechner and Hess v. Austria, App.no 9316/81, 23/04/1987

Moreira V. Portugal).^۱ در دعوی آپسیلا علیه ایتالیا در ۱۰ نوامبر سال ۲۰۰۶ دادگاه اعلام کرد جبران خسارت معنوی ناشی از نقض قانون حق محاکمه در زمانی معقول در نظر گرفته می شود و مبلغی بین ۱۰۰ تا ۱۵۰۰ یورو در هر سال و با در نظر گرفتن تأخیر سالانه را در این خصوص در نظر گرفت. بنابراین نتیجه دادرسی داخلی خواه متقاضی محکوم یا محکوم له شود یا در نهایت به توافقی دوستانه برسد در خسارات معنوی اهمیتی ندارد.

۲-۱-۲. جلب رضایت متضرر

گاهی ممکن است طرفین ادعای جبران خسارت نکنند یا به راه حل های توافقی و مصالحه آمیز دست پیدا کنند؛ با این حال در نهایت، دیوان باید موضوع را با صدور یک «تصمیم» حل و فصل نماید، گاهی دیوان ادعا را رد می کند (Martial v. France)^۳ و یا با توجه به شرایط دعوا حکم می دهد که دولت، رضایت آسیب دیده را جلب نماید. وفق ماده ۳۸ کنوانسیون، در صورتی که خسارت وارد شده ناشی از نقض مهلت معقول بلافاصله، شخصی و مستقیم و غیر قابل انکار باشد، دیوان اروپایی اختیار حکم به مصالحه یا حل و فصل دوستانه را دارد. این جبران خسارت معمولاً غیر مالی است و اما در صورت ضرورت می تواند مالی هم باشد (Edel, 2007: 94).

بدین ترتیب حق رسیدگی قضایی در مدت معقول دستاورد اصلی و اساسی کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و نهاد کنترل و نظارت بر آن است. این کنوانسیون با ایجاد حق محاکمه در مدت زمان معقول و با اعمال مجازات های قانونی برای عدم پابندی دولت های عضو، نقش تعیین کننده ای در مبارزه با کندی بیش از حد سیستم های قضایی در اروپا داشته است و ریشه بسیاری از اصلاحات در نهادهای قضایی و رویه ها در کشورهای عضو کنوانسیون بوده است.

1. Martins Moreira v. Portugal, App.no. 11371/85, 26 /10/1988

2. Apicella v. Italy, App.no. 64890/01, 29/03/2006

3. Martial Lemoine v. France, App.no.6583/93, 22/11/2003.

۲-۲-۲. ضمانت اجرای نقض سرعت در دادرسی در حقوق ایران

همان‌طور که اشاره شد، قانون‌گذار ایران در هیچ‌یک از مواد آیین دادرسی مدنی به صراحت به سرعت و رعایت مهلت معقول در دادرسی اشاره ننموده است و در نتیجه ضمانت اجرایی برای نقض آن پیش‌بینی ننموده است؛ بلکه صرفاً مطابق با قانون نظارت بر رفتار قضات مصوب ۱۳۹۲، اطالۀ دادرسی از جمله تخلفات انتظامی محسوب می‌شود. طبق ماده ۵۹۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ نیز، تأخیر در صدور حکم برخلاف قانون جرم محسوب می‌گردد. مطابق بند ۴۰ ماده ۷۶ آیین‌نامه اجرایی لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری با اصلاحات و الحاقات مصوب ۱۴۰۲، «خودداری از انجام اقدامات عمدی که به منظور اطاله دادرسی انجام می‌شود...»، از اهم تعهدات و وظایف هر وکیل است. چنانچه وکیل به منظور اطاله رسیدگی یا تحقیقات، به وسیله خدعه‌آمیزی متوسل شود، مطابق ماده ۱۳۱ همان قانون به مجازات انتظامی از درجه ۴ به بالا محکوم می‌شود. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، صرف تخلف قاضی یا وکیل و رسیدگی انتظامی در صورت اطالۀ دادرسی که اکنون در قوانین داخلی ما وجود دارد کافی به نظر نمی‌رسد. بنابراین شایسته بود قانون‌گذار ایران اصول و قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی قاضی را در قانون نظارت بر رفتار قضات لحاظ می‌نمود.

با توجه به اینکه در سطح قاره آسیا چنین سند منطقه‌ای وجود ندارد و با توجه به تنوع سیستم‌های حقوقی موجود، امکان تصویب آن در آینده نیز مشکل است، به نظر می‌رسد رویکرد دیوان اروپایی حقوق بشر در داخل کشور قابل استفاده بوده و سازوکار آن بتواند الگویی مناسب در جهت تأمین سرعت در دادرسی در سیستم قضایی داخلی باشد. همان‌طور که روشن است، قانون و قوه قضاییه از عناصر حیات اجتماعی هستند که هدف اصلی آن‌ها تنظیم روابط بین فردی است. اگر قوه قضاییه وجود نداشت که انطباق آن (برنامه و اجرا) را فراهم می‌کرد، قانون نمی‌توانست کارکرد خود را انجام دهد. با این حال به نظر می‌رسد عملکرد قوه قضاییه در این حیطة نیز باید مورد ارزیابی قرار گیرد (Dymitruk, 2019:27). از آنجا که در حال حاضر لزوم رعایت سرعت و تسریع در دادرسی، جز به شیوه استقرار در مواد قانون نمی‌توان اثبات کرد، لذا به نظر می‌رسد اشاره صریح قانون‌گذار به انجام دادرسی با سرعت و بدون

تأخیر ناموجه، در متن قوانین و لحاظ نمودن ضمانت اجرا، بهترین راهکار جهت تضمین اجرای هر چه بیشتر و بهتر آن باشد.

نتیجه‌گیری

سرعت در دادرسی یکی از عناصر مهم دادرسی منصفانه است و به این معناست که دادرسی مدنی باید در مدت زمانی متعارف و بدون اطاله انجام گرفته و تکلیف دعوا مشخص گردد. سرعت در دادرسی می‌تواند به‌عنوان یکی از اهداف دادرسی تلقی شود و پذیرش سرعت به‌عنوان اصل حقوقی دشوار است. مطمئناً سرعت، الهام‌بخش قوانین آیین دادرسی مدنی است و عدم رعایت آن به منزله انکار عدالت است، اما این بدان معنی نیست که تمام مقررات آیین دادرسی مدنی می‌بایست بر اساس سرعت تنظیم شوند. چراکه مقررات، در درجه اول باید بر اساس برقراری عدالت کیفی و محاکمه عادلانه وضع گردند. ازاین‌رو در بهترین حالت، سرعت در جایگاهی بعد از الزام کیفی قرار می‌گیرد. اگرچه سرعت، در میان اصول اساسی آیین دادرسی قرار نمی‌گیرد اما به یک ضرورت و جزء لاینفک قوانین فراملی و اروپایی تبدیل شده است. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین ازجمله مهم‌ترین اسنادی است که به سرعت دادرسی اشاره نموده است و در بند ۱ ماده ۶، ضرورت به سرانجام رساندن دادرسی در مهلت معقول را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین حقوق اشخاص به رسمیت شناخته است.

بررسی کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و رویه قضایی دیوان نشان می‌دهد که دیوان این اختیار را دارد تا در صورت ضرورت، دولت‌هایی را که حق دادرسی در زمان متعارف را نقض نموده‌اند به پرداخت خسارت محکوم نماید. این محکومیت برای جبران خسارات مادی و معنوی در نظر گرفته می‌شود. این در حالی است که در حقوق داخلی ایران، در هیچ‌یک از مواد قانونی به سرعت یا اجرای عدالت در زمان معقول در دادرسی تصریح نشده است و جز تخلف انتظامی قضات، ضمانت اجرای دیگری برای نقض آن پیش‌بینی نشده است؛ با این وجود، بررسی مقررات نشان می‌دهد این مفهوم، مبنای وضع بسیاری از مقررات بوده است. بنابراین شایسته است قانون‌گذار ایران در قانون آیین دادرسی مدنی به سرعت در

دادرسی تصریح نماید تا در موارد تأخیر ناموجه، مطابق مواد ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ مقصر مکلف به جبران خسارت گردد. به این منظور پیشنهاد می گردد اصول و قواعد حاکم بر مسئولیت مدنی قاضی نیز در قانون نظارت بر رفتار قضات لحاظ گردد یا در نظام حقوقی ایران، کمیسیونی تشکیل گردد تا به طرز مستقل، عملکرد قوه قضاییه را در این خصوص ارزیابی نماید و در صورت بروز تخلف از رسیدگی در مهلت معقول با محکومیت قوه قضاییه به جبران خسارت (مشابه آنچه در بحث بازداشت های ناموجه در ماده ۲۵۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ آمده است)، همگامی برای بهره مندی عملی شهروندان از این حق مسلم و احقاق حق تضییع شده آن ها بر دارد و هم زمینه و بستری را جهت اصلاح قوانین و رویه های اطلاع زای کنونی فراهم آورد.

اعضای این کمیسیون می تواند در مرحله بدوی در سطح استان متشکل از رئیس کل دادگستری استان، نماینده واحد ارزشیابی و نظارت بر رفتار قضات استان و یک نفر از قضات باتجربه دادگاه تجدیدنظر به انتخاب رئیس قوه قضاییه و در مرحله تجدیدنظر متشکل از رئیس دیوان عالی کشور یا نماینده ایشان، رئیس دادگاه عالی انتظامی قضات یا نماینده ایشان و یک نفر از قضات باتجربه دیوان عالی کشور به انتخاب ریاست قوه قضاییه باشد. به این ترتیب در صورت محکومیت این قوه، اعضای آن به منظور جلوگیری از محکومیت های مکرر، تمام نیرو و امکانات و راهکارهای خود را جهت اصلاح به کار خواهند گرفت. چنین اصلاحی مزیتی غیرقابل انکار در مقایسه با راه حلی که صرفاً بر پرداخت خسارت مالی متمرکز است، ایجاد می کند، زیرا از توجه به تخلفات متوالی برای همان رویه نیز جلوگیری می کند و مانند جبران خسارت مالی، تنها به اقدام پسینی محدود نمی شود. لازم به ذکر است که این پیشنهاد می تواند امتیازی مثبت برای قوه قضاییه محسوب شود تا با توجه به اعلام آمار میزان محکومیت ها در کمیسیون از طرفی و ارائه اصلاحات و راهکارها و اقدامات مربوطه از طرف دیگر توسط این قوه، موجبات رضایت خاطر عموم را فراهم آورد.

فهرست منابع

قرآن کریم

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). **من لا یحضره الفقیه**. جلد ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

جمعی از مؤلفان، (بی تا). **فقه اهل بیت (ع)**. قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی، جلد ۳۳.
الحر العاملی، محمد بن الحسن (۱۴۲۴ق). **وسائل الشیعه**. جلد ۲۷، قم: مؤسسه آل البیت (ع).
حیاتی، علی عباس (۱۳۹۷). «مفهوم اصل حقوقی و مقایسه آن با قاعده حقوقی (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه)». **فصلنامه دانش حقوق مدنی**، دوره ۷، شماره ۲.

صابر، محمود و ناظریان، حسین (۱۳۹۳). «مهلت معقول دادرسی در دیوان کیفری بین المللی و آراء دادگاه اروپایی حقوق بشر». **نشریه پژوهش های حقوق تطبیقی**، دوره ۱۸، شماره ۴.

صادقی، محسن (۱۳۸۴). **اصول حقوقی و جایگاه آن در حقوق موضوعه**. چاپ دوم، تهران: نشر میزان.
عمید، حسن (۱۳۵۶). **فرهنگ عمید**. چاپ دهم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات جاویدان.
فضائلی، مصطفی (۱۳۹۳). «جایگاه اصول دادرسی عادلانه در حقوق بشر اسلامی و دکتین قضائی اسلام». **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، سال ۱، شماره ۱.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷). **مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
الکلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷). **الکافی - ط دارالحدیث**. جلد ۱۴، قم: دارالحدیث.
مافی، همایون و غمیلویی محمد (۱۳۹۸). «مفهوم و ضمانت اجرای «اصول دادرسی» در آیین دادرسی مدنی». **فصلنامه تخصصی دانشنامه های حقوقی**، شماره ۳.

المجلسی، الشیخ محمد باقر بن محمدتقی (۱۴۰۴ق). **مرآة العقول فی شرح اخبار آل رسول**. جلد ۳، بی جا، دارالکتب الاسلامیه.

محسنی، حسن (۱۳۹۹). **اداره جریان دادرسی مدنی**. چاپ پنجم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
المومن القمی، الشیخ محمد (بی تا). **مبانی تحریر الوسیله**. جلد ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

References

- African Charter on Human and Peoples' Rights. (1981). <https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights>
- Amrani-Mekki, S. (2008). Le principe de célérité. *Revue française d'administration publique*, (125), 43-53.
- Apicella v. Italy, App. No. 64890/01 (Eur. Ct. H.R. Mar. 29, 2006). <https://hudoc.echr.coe.int/eng>

- Calvez, F. (2006). *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*. Council of Europe Publishing.
- CEPEJ. (2004). *Un nouvel objectif pour les systèmes judiciaires: le traitement de chaque affaire dans un délai optimal et prévisible* (8e réunion plénière). Council of Europe. <https://www.coe.int/t/dgl/legalcooperation/cepej>
- Dymitruk, M. (2019). The right to a fair trial in automated civil proceedings. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, *13*(1), 27–44. <https://doi.org/10.5817/MUJLT2019-1-2>
- Edel, F. (2007). *The length of civil and criminal proceedings in the case-law of the European Court of Human Rights*. Council of Europe Publishing.
- European Convention on Human Rights. (1950). <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights>
- European Court of Human Rights. (2021). *Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a fair trial (civil limb)*. Council of Europe. <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
- Lechner and Hess v. Austria, App. No. 9316/81 (Eur. Ct. H.R. Apr. 23, 1987). <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
- Lupeni Greek and Others v. Romania, App. No. 76943/11 (Eur. Ct. H.R. Nov. 29, 2016). <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
- Magendie, J.-C. (2004). *Célérité et qualité de la justice* [Rapport]. Ministère de la Justice, La Documentation française.
- Martial Lemoine v. France, App. No. 6583/93 (Eur. Ct. H.R. Nov. 22, 2003). <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
- Martins Moreira v. Portugal, App. No. 11371/85 (Eur. Ct. H.R. Oct. 26, 1988). <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
- Principles of Transnational Civil Procedure. (2004). UNIDROIT. <https://www.unidroit.org/instruments/civil-procedure/>
- Rozakis, C. (2004). The right to a fair trial in civil cases. *Judicial Studies Institute Journal*, *4*(2), 96–106.
- Sandra, K. (2013). Completion of criminal proceeding within a reasonable time in Latvia. *Baltic International Academy*.
- Soyer, J.-C., & de Salvia, M. (n.d.). Article 6. In L.-E. Pettiti (Ed.), *European Convention on Human Rights: Comment article by article*. Economica.

In Persian

- The Holy Quran.
- Al-Kulayni, M. b. Y. (2008). *Al-Kafi – Dar al-Hadith edition* (Vol. 14). Dar al-Hadith. [In Persian]
- Al-Majlisi, M. B. b. M. T. (1982). *Mir'at al-'uqul fi sharh akhbar Al-Rasul* (Vol. 3). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Al-Mu'min al-Qummi, M. (n.d.). *Mabani tahrir al-wasilah* (Vol. 1). Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Amid, H. (1977). *Amid dictionary* (10th ed.). Javidan Publishing House. [In Persian]
- Fazaeli, M. (2014). The place of fair trial principles in Islamic human rights and Islamic judicial doctrine. *Comparative Research Journal of Islamic and Western Law*, 1(1), pp. [In Persian]
- Group of Authors. (n.d.). *Fiqh-e Ahl al-Bayt (a)* (Vol. 33). Institute for the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence. [In Persian]
- Hayati, A. A. (2018). The concept of legal principle and its comparison with legal rule (A comparative study in Iranian and French law). *Civil Law Knowledge Journal*, 7(2), pp. [In Persian]
- Hurr al-Amili, M. b. H. (2003). *Wasa'il al-Shi'ah* (Vol. 27). Al al-Bayt (a) Institute. [In Persian]

- Ibn Babawayh, M. b. A. (1992). *Man la yahduruhi al-faqih* (Vol. 3). Islamic Publication Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Persian]
- Katouzian, N. (2008). *Introduction to the science of law and a study of the Iranian legal system*. Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
- Mafi, H., & Ghamilouei, M. (2019). The concept and guarantee of enforcement of "procedural principles" in civil procedure. *Legal Encyclopedias Quarterly*, (3), pp. [In Persian]
- Mohseni, H. (2020). *Administration of civil proceedings* (5th ed.). Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
- Saber, M., & Nazerian, H. (2014). Reasonable time of trial in the International Criminal Court and the judgments of the European Court of Human Rights. *Comparative Law Research Journal*, 18(4), pp. [In Persian]
- Sadeghi, M. (2005). *Legal principles and their status in statutory law* (2nd ed.). Mizan Publishing. [In Persian]